

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

Черговий уривок книги О. Субтельного охоплює період правління на Україні гетьмана Скоропадського та Директорії; концентрується увага на одному з найтрагічніших наслідків анархії, що охопила Україну, — єврейських погромах; розповідається про діяльність другого Радянського українського уряду, політика якого, на думку автора, недостатньо враховувала місцеві особливості.

Розділ 19

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Після більшовицького перевороту революція перетворилася на громадянську війну. Відійшли в минуле ейфорія, відчуття солідарності, великі демонстрації, бурхливі збори і налкі дискусії 1917 р. Протягом трьох наступних років численні претенденти на владу на Україні і в колишній імперії були втягнуті у жорстоку, багату на великий терор безжалісну війну, що мала вирішити, хто і яка форма правління прийдуть на місце старого порядку.

Для багатьох українців прихід до влади в Росії більшовиків не тільки ознаменував собою початок нової, насильницької стадії в періоді, що розпочався після Лютневої революції, а й викликав радикальні зміни в їхньому політичному мисленні. Усунуті від влади північним режимом більшовиків з його диктаторською суттю, багато керівників українського руху відійшли від своєї традиційної підтримки автономних або федеративних зв'язків з Росією. Відтепер їхньою метою стала незалежність. Однак у питаннях про інші цілі та шляхи їх досягнення в середовищі українців, як і серед інших народів колишньої імперії, з часом дедалі більше посилювалося розмежування. До того ж, оскільки Україна була дуже багата на природні ресурси і відзначалася стратегічним розташуванням території, майже кожний учасник громадянської війни намагався встановити над нею свій контроль. Тому після відносно спокійного періоду, який принесла на українську землю німецька окупація, Україна знову стала ареною найбільш хаотичних і складних подій громадянської війни.

ГЕТЬМАНАТ

На початок весни 1918 р. значна частина українського населення вже втомилася від революції та хаосу. Як і можна було чекати, найбільшого поширення такі настрої набули серед імущих класів — заможних селян, дрібних підприємців і бізнесменів, власників заводів, великих землевласників та вищої бюрократії, які становили 20% населення України¹. Крім того, німці й австрійці горіли бажанням відновити на Україні порядок, щоб розпочати викачування продуктів з її сіл. Тому між 24 і 26 квітня представники цих верств населення таємно погодилися на заміну Центральної Ради консервативним українським

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4.

¹ Історія Української РСР.— К., 1978.— С. 355.

урядом на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським (вживання титулу «гетьмана» було розраховано на реанімацію псевдомонархічних традицій, пов'язаних з діяльністю козацьких гетьманів).

Скоропадський — нащадок старовинного козацького старшинського роду й один з найбільших землевласників на Україні — належав до високопоставлених осіб царського двору: служив ад'ютантом Миколи II і був дуже авторитетним генералом під час війни. Однак у ході революції він українізував свій армійський корпус і після того, як Центральна Рада відкинула його послуги, був номінально обраний командиром сільської міліції — «вільного козацтва». Коли цей зрусифікований «малоросійський» аристократ, який несподівано згадав про своє українське походження, прийшов до влади, почався новий етап революції на Україні, що характеризувався спробами відновити законність та порядок і покласти край деяким «соціалістичним експериментам» Центральної Ради.

29 квітня, в Києві, на скликаному Спількою землевласників з'їзді, де зібралося близько 6500 делегатів, Скоропадського було з захопленням проголошено гетьманом і закликано «врятувати країну від хаосу та беззаконня». Того ж дня він і його прибічники проголосили утворення «Української Держави» (на протигагу «Українській Народній Республіці», проголошеній Центральною Радою). В основу нової держави було покладено незвичайну суміш ознак, властивих монархічній, республіканській і, особливо, диктаторській формам правління. Її населенню були гарантовані звичайні громадянські права, причому сильний наголос робився на священному характері приватної власності.

Зводячи нанівець такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків і персонально-культурна автономія, гетьман запровадив окрему категорію громадян — козаків, які насправді були заможними селянами. Він сподівався, що вони виконають роль головної соціальної опори режиму. Особливо вражали широкі права, якими користувався безпосередньо гетьман: він один мав право видавати всі закони, призначати кабінет міністрів, здійснювати контроль над зовнішніми та військовими справами і діяти як вища судова інстанція України. Однак ці претензії на майже необмежену владу не могли приховати того очевидного факту, що саме німцям (а не австрійцям) належала вища влада на Україні.

Цілком природно, що реакція діячів українського руху (більшість яких були соціалістами й належали до Центральної Ради) на утворення гетьманату була різко негативною. Тому, коли кількох широко відомих українців запросили ввійти до гетьманського уряду, майже всі вони відмовились. Гетьманові не залишилося нічого іншого, як звернутися з проханням утворити його кабінет до осіб, не зв'язаних з українським рухом. Цим самим він зробив себе об'єктом звинувачень у тому, що в його уряді немає «справжніх» українців. Однак, хоч новому кабінету, який очолив прем'єр-міністр Федір Лизогуб (багатий землевласник) і який мав у своєму складі тільки одного популярного українського діяча — міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, й бракувало націоналістів, у ньому працювала певна кількість умілих адміністраторів.

За кілька місяців на Україні було відновлено дієздатний бюрократичний апарат. В українських губерніях осіб, призначених Центральною Радою, було замінено досвідченими адміністраторами, які звалися старостами. Їх головним чиним вербували з місцевих поміщиків і земських чиновників. Пости у центральному уряді відійшли до професіоналів, які здебільшого були росіянами або зрусифікованими українцями. Виникли, однак, труднощі із створенням безздатної армії, бо німці перешкоджали формуванню великого військового контингенту, який міг би кинути виклик їх безроздільному впливу на українські

справи. Поліція, куди, як і в армію, було залучено багато колишніх царських офіцерів, незабаром почала діяти (з перемінним успіхом) на повну силу.

В той час, коли Центральна Рада формально мала дипломатичні відносини тільки з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Турецькою імперією, гетьманат обмінявся посольствами з 12 країнами. Головними напрямками його зовнішньої політики були переговори про укладення мирного договору з Радянською Росією (підписаний 12 червня 1918 р.) і безплідні консультації з Австро-Угорщиною про можливість приєднання до України таких значною мірою українських земель, як Східна Галичина та Холмщина.

Особливо вражаючими виявилися досягнення уряду в галузі освіти і створенні інфраструктури наукової справи. Для початкової школи було підготовлено кілька мільйонів підручників українською мовою, а мову цю — запроваджено в більшості шкіл. Почало діяти близько 150 україномовних гімназій, причому чимало з них — у сільській місцевості. У Києві та Кам'янці-Подільському в жовтні були відкриті два нові університети. Були також створені національні архів і бібліотека, в якій зберігався понад один мільйон томів. Значним досягненням стало заснування 24 листопада 1918 р. Української Академії наук. Таким чином, за лічені місяці у сфері культури гетьманат, слід віддати йому належне, зробив те, про що українська інтелігенція мріяла віками.

Проте, маючи змогу похвалитися вмінням управляти Україною та своїми конкретними досягненнями, режим Скоропадського все ж відчував значні політичні труднощі. Вони здебільшого були наслідком союзу з тими силами, дружбу з якими обрав сам гетьман. По-перше, він скомпрометував себе залежністю від німців, очевидна мета яких полягала в тому, щоб експлуатувати Україну економічно. По-друге, гетьман був тісно зв'язаний з імущими класами, які намагалися покласти край змінам, що їх принесла з собою революція. Так, Скоропадського звинувачували за надзвичайно непопулярні «каральні експедиції», які при підтримці німецьких військ організовувалися поміщиками, щоб покарати селян за конфіскацію своїх земель у попередньому, 1917 році. По-третє, багато українців вважали, що Скоропадський надає надто велику підтримку росіянам. Під час його перебування при владі Україна, яка порівняно з Росією була оазисом стабільності, стала не тільки пристановищем для багатьох представників колишньої царської еліти, а й центром зусиль, спрямованих на реставрацію «єдиної і неділимой Росії». Лави бюрократії наводнили росіяни, які не приховували свого негативного ставлення до української державності, а більшість гетьманського кабінету міністрів становили члени партії російських кадетів.

Опозиція щодо Скоропадського почала зріти з самого початку. В середині травня відбувся цілий ряд нелегальних з'їздів українських партій. Висловили своє негативне ставлення до нового уряду й професійні групи населення, такі, як залізничники, працівники телеграфів, селяни і робітники. Виник координаційний орган, названий Українською національною державною спілкою і очолений Винниченком, який почав діяти як центр опозиції. Інша впливова організація — Всеукраїнська земська спілка, яку очолив Петлюра, також зайняла антигетьманські позиції. Спочатку ці групи вели переговори із Скоропадським про шляхи проведення більш ліберальної і національної політики, однак пізніше почали готувати проти нього повстання.

Українське селянство не треба було багато агітувати для того, щоб воно виступило проти уряду, який конфіскував зібраний ним урожай, повертав землі багатим власникам маєтків і відряджав у їхні села «каральні експедиції». Стихийні жорстокі селянські повстання поширилися незабаром на всю територію України. Очолювані місце-

вими, нерідко анархічно настроєними керівниками, яких називали (відповідно до козацької традиції) «отаманами» і «батьками», озброєні всім, що тільки було в них на той час під рукою, великі загони селян вели жорстокі бої з німецькими військами. Масштаби цих збройних сутичок були значними. Наприклад, у Звенигородському й Тарашанському повітах Київської губернії селянські сили, які нараховували 30—40 тис. чол. і мали на озброєнні дві гармати і двісті кулеметів, завдали німцям чималих втрат — 6000 убитими й пораненими. Проте не всі повстання мали успіх. Так, коли на початку серпня 1918 р. більшовики України зробили спробу очолити загальне повстання, воно за два дні зазнало краху через недостатню підтримку з боку населення.

На початку осені стало очевидним, що Центральні держави опинилися на межі воєнної поразки. В такій ситуації гетьман був змушений піти на поступки. Однак ще одна його спроба залучити до свого кабінету провідних українських діячів закінчилася наприкінці жовтня невдачею. Відчайдушно кидаючись у різні боки в пошуках підтримки, Скоропадський пішов на останній крок: 14 листопада 1918 р. він призначив новий кабінет міністрів, що майже повністю складався з російських монархістів, і обнародував Федеративний Акт, яким зобов'язувався приєднати Україну до майбутньої Російської небільшовицької держави. Цей крок був розрахований на те, щоб здобути підтримку антибільшовицьки настроєних росіян і прихильність переможної Антанти. Того ж дня українська опозиція утворила повстанський уряд — Директорію, на чолі якої стали давні суперники — Петлюра й Винниченко, і відкрито проголосила початок повстання проти гетьмана.

Масштаби повстання, очоленого Директорією, швидко зростали. Велика кількість селян-партизанів, керованих своїми отаманами, ринула на захід від Києва, у Білу Церкву, яка стала штабом усіх анти-скоропадських сил. Незабаром ці енергійні, але малодисципліновані нерегулярні військові сили налічували вже близько 60 000 чол. Більше того, деякі з кращих частин гетьмана — Січові стрільці, якими командували Євген Коновалець і його начальник штабу Андрій Мельник, а також дивізія сірожупанників — перейшли на бік Директорії, збільшивши кількість її регулярних військ до 40 000 чол. На 21 листопада повстанці оточили Київ і після довгих переговорів про забезпечення вільного виходу німецького гарнізону останній залишив місто, взявши з собою Скоропадського. Того ж дня сили Директорії тріумфально увійшли до Києва і проголосили відновлення Української Народної Республіки.

Гетьманат проіснував менш як вісім місяців, протягом яких реальна влада перебувала в руках німців, і його вплив на українські події був обмеженим. Спочатку він дістав можливість забезпечити собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити законність і порядок, тобто зробити те, чого бажала значна частина українського населення. Однак йому не вдалося на належному рівні розв'язати два головні питання, поставлені революцією на Україні, — соціально-економічне та національне. Спроба Скоропадського відновити стабільність шляхом реставрації дореволюційного соціально-економічного ладу, особливо на селі, була його найбільшою помилкою. В національному питанні уряд здійснював подвійну політику: маючи тут такі вагомі досягнення, як українізація освіти й культури, він усе ж привів українських націоналістів до думки, що режим був «українським за формою, але московським за змістом».

Однак, як зазначав ідеолог сучасного українського консерватизму Вячеслав Липинський, значення гетьманату було більш широким. Воно полягало в тому, що гетьманат підвів до ідеї Української держави (і навіть пробудив симпатії до неї) певну частину сильно зрусифікованої соціальної та економічної еліти України. Це, в свою чергу, спри-

яло розширенню соціальної бази даної ідеї, виходу її за межі вузького прошарку української інтелігенції і залученню до неї представників ширшого, надійнішого і продуктивнішого класу «трудівників землі», тобто селян, які володіли землею, і власників маєтків. Таким чином, за Липинським, якби Скоропадському вдалося утриматися при владі, він зробив би ідею Української держави прийнятною для найбільш продуктивної частини українського населення, не допускаючи цілковитої залежності її (ідеї) від «ідеологічної касті», як він називав національно свідому українську інтелігенцію².

АНАРХІЯ

У 1919 р. Україну поглинув суцільний хаос. І справді, в період новітньої історії жодна європейська країна не знала такого розгулу анархії, жорстокої громадянської війни, цілковитого розкладу влади, які довелося пережити Україні. Шість різних армій — українська, більшовицька, білогвардійська, антантівська, польська і анархістська — діяли на її території. Менш як протягом року влада у Києві змінювалася п'ять разів. Міста й області були відрізані одні від одних великою кількістю фронтів. Майже перестали діяти засоби зв'язку із зовнішнім світом. Голодні міста пустішали в міру того, як люди все більше й більше йшли на село у пошуках продуктів. Села ж буквально забарикадувалися, щоб не дати увійти в них загарбникам та незнайомцям. У той же час різні уряди, яким на короткий час вдавалося захопити владу в Києві, змушені були спрямовувати свою увагу й енергію головним чином на те, щоб відбити натиск ворогів. Україна була землею, яку легко вдавалося завоювати, але якою майже неможливо було управляти.

Спостерігаючи із свого ізолюваного від світу села, як одна влада швидко змінюється іншою, селянин оцінював усе це крізь призму свого бажання не зв'язуватися з людьми міста та їхніми урядами. Головна його турбота полягала в тому, щоб зберегти свою землю і, по можливості, одержати її ще більше. Він ладен був підтримувати будь-який уряд, спроможний задовольнити його бажання. Однак, як тільки уряд виявлявся безсилим виправдати ці сподівання і починав висувати якісь вимоги щодо селянської землі та врожаю, землероб обертався проти нього і переходив на бік його ворогів. Він добре знав, що не бажає повернення старого ладу, але не мав чіткого уявлення про те, якої ж заміни йому хочеться. Це робило його під час громадянської війни досить напередбачуваним елементом.

Настрої селянства були тим важливішими, що вперше за багато років воно виявило і бажання, і волю до боротьби. Під час Гетьманату на Україні з'явилися сотні отаманських і партизанських загонів, пройнятих духом неокозацького анархізму. Деякі з них тяжіли до націоналістів, інші підтримували більшовиків, нерідко переходячи з одного політичного табору в інший, і всі вони дбали насамперед про захист інтересів своїх сіл та місцевостей. Якщо траплялася нагода пограбувати «класових ворогів» чи вилити свою вікову злість на євреїв, вони були не проти, щоб скористатися нею. Подібно до китайських воєначальників їхні отамани з презирством ставилися до будь-якої влади і не визнавали ніяких законів.

Південні степи, де жили найзаможніші й найбільш упевнені в собі селяни, являли собою базу двох наймогутніших партизанських командирів. Одним з них був Матвій Григор'єв, відважний у минулому царський офіцер, який діяв з дванадцятитисячним загonom у районі Херсона і підтримував тісний зв'язок з ліворадикальними українськими елементами. Другий — легендарний Нестор Махно, зрусифікований укра-

² Липинський В. Листи до братів-хліборобів.— Відень, 1926.— С. 755—780.

їнський селянин і переконаний анархіст. У середині 1919 р. його війська, більшість яких дислокувалася в Гуляй-Полі, налічували від 35 000 до 50 000 чол., і вони нерідко відновлювали рівновагу в боротьбі за південну Україну. Таким чином, у той час, коли регулярні армії боролися за контроль над містами й залізницями, а сили партизанів зосереджувалися головним чином у сільській місцевості, єдиним режимом, який визнавали по всій Україні, був режим гвинтівки.

ДИРЕКТОРІЯ

Після вигнання Скоропадського Директорія почала перетворюватися з переможного повстанського комітету в уряд нещодавно відновленої Української Народної Республіки. Тимчасово утримуючи за собою вищу виконавчу владу, вона призначила кабінет міністрів на чолі з Володимиром Чехівським. Склад цього кабінету ясно свідчив, що провідну роль у новому уряді відіграватимуть не діячі «старшого віку», як Грушевський, а молоді політики.

26 грудня 1918 р. Директорія видала свою Декларацію, або заяву, про свої цілі, яка свідчила, що уряд намагатиметься встановити рівновагу між революцією і порядком. Було, однак, цілком очевидно, що перевага віддаватиметься першій. Одна з головних характерних рис Декларації полягала в тому, що Директорія пообіцяла експропріювати державні, церковні та великі приватні земельні володіння з метою перерозподілу їх серед селян. Крім того, уряд зобов'язувався діяти в інтересах робітників, селян і «трудової інтелігенції» та висловлював намір позбавити прав земельну й промислову буржуазію. З цією метою він постановив скликати з'їзд робітників, який мав стати представницьким і законодавчим органом держави.

Але до того як новий уряд цілком поглинули зовнішні та внутрішні проблеми, він встиг зробити небагато. Головною подією внутрішнього життя став розкол між українськими партіями та всередині кожної з них, який виник внаслідок різного підходу до питання про те, що повинен являти собою уряд: парламентську демократію (як того прагнули помірковані соціалісти) чи український варіант радянської системи (на чому наполягали ліворадикальні елементи). Останні, керовані Винниченком, твердили, що українці повинні приділяти соціальним перетворенням таку ж саму увагу, як і справі національного визволення, і що коли вони приймуть радянську систему, то з більшовицькою загрозою буде покінчено. Більш націоналістично настроєні помірковані елементи, яким співчував Петлюра, відповідали, що надмірне захоплення соціалістичними експериментами й зумовлене ним ігнорування справ армії та інших державних установ уже призвели свого часу до краху Центральної Ради і що таку помилку повторювати не можна. Отже, стара дилема української інтелігенції — суперечка з приводу того, чому саме: соціальній революції чи національному визволенню слід віддавати перевагу — знову посіяла насіння розбрату і сум'яття в її лавах.

Цей фракційний конфлікт перейшов у площину зовнішніх відносин. У грудні 1918 р. Антанта, насамперед Франція, висадила свої війська, які налічували 60 000 чол., в Одесі та інших чорноморських портах. Цей несподіваний поворот подій був зумовлений рішенням переможних західних країн запобігти поширенню більшовизму. Вони мали намір подати безпосередню військову підтримку антибільшовицьким білогвардійським силам, які готувалися розпочати військовий похід з Дону з метою відновлення «єдиної і неділимої Росії». Тим часом події на півночі дедалі більше виявляли намір більшовиків знову вторгнутися на Україну. Директорія явно не мала змоги протидіяти двом загарбникам і змушена була порозумітися хоча б з одним. Як і можна було очікувати, Винниченко та його однодумці з ліворадикаль-

ного табору підтримували ідею укладення союзу з Москвою, тимчасом як помірковані й армійські діячі наполягали на тому, щоб підписати угоду з Антантою. Проте це питання було вирішено більшовиками: в той час, як представники останніх вели мирні переговори з Директорією, їхні війська атакували Харків.

ДРУГЕ ВТОРГНЕННЯ БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНУ

Під час більшовицького наступу дії Директорії нагадували дії Центральної Ради за рік до того. В останні, найбільш напружені дні перед падінням Києва Директорія вдалася до ряду символічних демонстрацій власного суверенітету. 22 січня 1919 р. вона відсвяткувала укладення союзу Української Народної Республіки з нещодавно утвореною в Галичині Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) — союзу, про який мріяла віками як східноукраїнська, так і західноукраїнська інтелігенція. Однак у той час, коли обидва уряди відчайдушно боролися за те, щоб вижити, їхні перспективи на майбутнє були туманними. Більше того, кожен з них, як і раніше, мав свій адміністративний апарат, армію і політичний курс. Звідси зрозуміло, що це був союз лише на словах.

З воєнної точки зору дії сил українського уряду були такими ж розчаровуючими, як і попереднього року. Безпосередньо перед другим вторгненням більшовиків на Україну велика кількість солдатів-селян, які брали участь у поваленні гетьмана, повернулися до своїх сіл, твердо вірячи, що вони усунули головну загрозу своєму добробуту, і зовсім не думаючи про долю Директорії. За умов, коли навіть в українському уряді ясно виявляли себе прорадянські тенденції, більшовицькі агітатори досягли навіть більших, ніж раніше, успіхів у залученні багатьох солдатів на свій бік. З цієї причини армія Директорії, яка ще за кілька тижнів до того налічувала 100 000 чол., скоротилася до 25 000. До того ж значна частина цих військ складалася, як і раніше, з отаманів та їх повстанців, яких головнокомандуючий Петлюра навряд чи міг поставити під контроль. Коли ситуація на фронті ще більше погіршилася, 2 лютого Директорія залишила Київ і вирушила на захід у напрямку Вінниці. На початок весни, зазнавши ряду воєнних поразок, вона була здатна утримувати лише маленький клаптик території навколо Кам'янець-Подільського.

Український уряд знову зробив ставку на іноземну державу — цього разу Францію, чиї, як здавалося, непереможні війська засіли в Одесі. Щоб ще більше продемонструвати свою лояльність щодо французів, Директорія вичистила із свого складу радикальні, прорадянські елементи. В середині лютого Винниченко подав у відставку і кабінет соціалістів, очолюваний Чехівським, було замінено поміркованим кабінетом Сергія Остапенка. Тоді ж найбільш впливовою особою в уряді став Петлюра. Незабаром з'ясувалося, що французи під впливом своїх білих російських союзників, котрі однаково ненавиділи як більшовиків, так і українців, не мають наміру подавати допомогу Директорії або визнавати її. На початок квітня всі ці питання вирішилися самі собою: французькі війська під натиском Григор'єва — одного з партизанських командирів, який щойно перейшов на бік більшовиків, залишили Україну так само несподівано, як і прийшли.

Під впливом воєнних поразок і невдач на дипломатичному фронті ідеологічний конфлікт серед українців досяг апогею. Від двох головних політичних партій — соціал-демократів і соціалістів-революціонерів — відкололися малі, але впливові фракції ліворадикального напрямку. Вони узаконили себе як самостійні партії, прийняли радянську платформу і приєдналися до більшовиків. За ними пішли такі могутні отамани, як Ангел, Зелений, Соколовський, Тютюнник і Григор'єв. Вихід лі-

вих елементів з лав соціал-демократів відбувся в січні 1919 р.; боротьби, які взяли цю назву від своєї газети «Боротьба» і налічували 5000 чол., відділилися від соціалістів-революціонерів приблизно в той самий час.

ПОГРОМИ

Одним з найгірших аспектів анархії, яка охопила Україну в 1919 р., були погроми, що стали частим явищем. Під час революції серед анти-більшовицьких сил — як українців, так і росіян, стара ворожнеча щодо євреїв посилилася через досить поширену думку про них як активних прибічників більшовиків. Насправді ж більшість євреїв була аполітичною, а ті з них, які належали до марксистів, звичайно підтримували меншовиків. Проте фактом є й те, що євреї відігравали непомірно велику роль серед більшовиків, особливо в їхньому керівництві, серед чиновників, що займалися збором хліба й податків, та, особливо, в чека (таємній поліції), до якої населення ставилося з презирством і якої боялося. З цієї причини в період хаосу євреї стали об'єктом як старої злості, так і нової ненависті.

За оцінками істориків, на Україні під час погромів 1919—1920 рр. було вбито від 35 до 50 тис. євреїв³. Петер Кенез, спеціаліст з історії громадянської війни на Україні і в Південній Росії, зазначає: «До того, як прийшов Гітлер, найбільше масове знищення євреїв на Україні за новітніх часів мало місце під час громадянської війни. Всі сили, які брали участь у ній, і навіть більшовики, були винні у знищенні євреїв. Однак Добровольча армія (білі, або антибільшовицькі сили росіян) мала на своєму рахунку найбільшу кількість жертв. Її погроми відрізнялися від масового знищення євреїв, влаштовуваного її противниками; вони були більш ретельними й детально розрахованими,— інакше кажучи, найбільш сучасними... Інші погроми здійснювалися селянами. З другого боку, у погромах, здійснюваних Добровольчою армією, брали участь три сили: селянство, козаки і російське офіцерство... Особливо кривавий характер цих масових знищень можна пояснити тим, що у своїх діях ці три типи погромників доповнювали один одного»⁴.

Хоч головна відповідальність за ці варварські акції лежить на білогвардійській Добровольчій армії, яка посунула на Україну з Дону влітку 1919 р., війська Директорії (особливо нерегулярні) також здійснили ряд погромів. Найбільш серйозні з них мали місце в Проскуріві, Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені і Бахмачі. Особливою жорстокістю відзначався погром, спровокований у Проскуріві в лютому 1919 р. отаманом Семесенком, під час якого загинуло кілька тисяч євреїв.

Взагалі погроми, які здійснювали українці, відрізнялися від організовуваних білогвардійцями в двох аспектах: на відміну від навмисних, регулярних акцій росіян вони були стихійними вибухами серед деморалізованих і нерідко п'яних солдатів з нерегулярних частин і здійс-

³ Як стверджує С. Барон у книзі «The Russian Jews under the Jhars and the Soviets» (New York, 1964, p. 184), під час погромів загинуло близько 50 000 євреїв. Й. Пеленський у своїй праці «The Cossack Insurrections in Jewish—Ukrainian relations», вміщеній у книзі Й. Потичного і Х. Астера «Ukrainian-Jewish relations in Historical Perspective» (Edmonton, 1988, p. 41), посилаючись на «надійні єврейські джерела», зазначає, що втрати єврейського населення становили близько 35 000. З них близько 27 000 було вбито білогвардійцями і близько 6000 євреїв загинуло від рук анархічних і значною мірою українських повстанських загонів Махна, Зеленого і Григор'єва. І від 1500 до 2000 євреїв загинуло під час погромів, що їх влаштовували українські військові підрозділи.

⁴ Kenez P. Civil War in South Russia, 1917—1920.— Berkeley, 1977.— P. 166. Радянські історики І. Рибалка та В. Довгопол коротко зазначають, що під час свого недовгого перебування на Україні білогвардійці влаштували 400 погромів. Див. їхню працю «Історія Української РСР: епоха соціалізму» (К., 1982.— С. 118).

нювалися всупереч чітким розпорядженням вищого командування. На противагу таким російським генералам, як Антон Денікін, українські соціалісти, особливо члени соціал-демократичної партії, до якої належав Петлюра, здавна підтримували традиційно дружні стосунки з єврейськими політичними діячами. З цієї причини Директорія відновила єврейську персонально-культурну автономію, залучила визначних єврейських діячів, таких, як Арнольд Марголін та Соломон Гольдман, до свого уряду, виділила великі суми на допомогу жертвам погромів і навіть обговорювала з відомим сіоністським лідером Володимиром Жаботинським питання про можливість прийняття єврейської поліції до своєї армії.

Хоч ставлення Петлюри до євреїв могло бути доброзичливим, він, однак, не мав змоги поставити під свій контроль отаманів (військово-польовий суд над Семесенком та іншими партизанськими вожаками і наступна їх страта не поліпили справу), чиї жажливі вчинки люди стали пов'язувати з його урядом. Оскільки ж багато євреїв вважали себе росіянами, вони зрозуміли, що легше звалити всю вину за погроми на Петлюру та українців, ніж на Денікіна і російських генералів⁵.

БІЛЬШОВИКИ

Вигнані на початку 1918 р. німцями, деморалізовані й розсіяні українські більшовики мали у своєму розпорядженні цілий рік для того, щоб підготувати своє повернення на Україну. Найбільш невідкладне, з чим вони з самого початку зіткнулися, було організаційне питання. Воно стояло так: чи слід їм утворювати окрему українську більшовицьку партію з метою збільшення лав своїх прихильників на Україні, чи стати «регіональним» відділенням російської партії, як наполягав Ленін і як вимагали того російські централістські тенденції? На партійній конференції, проведеній у квітні в Таганрозі, де домінуючі позиції належали українцю Скрипнику і так званій київській фракції (яка більше порівняно з іншими приділяла уваги національному питанню), делегати проголосували за те, щоб утворити окрему українську партію. Однак на з'їзді більшовиків України, який відбувся у Москві в липні з метою формального проголошення Комуністичної партії (більшовиків) України — КП(б)У, перемогла сильна централістська і майже виключно російська катеринославська фракція. Резолюцію, прийняту в Таганрозі, було скасовано, і КП(б)У було проголошено складовою частиною російської партії з центром у Москві.

Крах гетьманського уряду, евакуація німців і прихід до влади Директорії викликали серед більшовиків ще одну дискусію. Одна фракція, на чолі якої стояли Дмитро Мануїльський та Володимир Затонський, вважала, що більшовики на Україні надто слабкі (у липні 1918 р. їх організації налічували тільки 4364 члени) для того, щоб зробити спробу взяти владу в свої руки. Вони висловлювалися за укладення мирного договору з Директорією, вважаючи, що це дасть час для посилення партійних організацій. Проте інша група більшовиків, очолювана П'ятаковим і Антоновим-Овсієнком, звернулася до Леніна з проханням підтримати негайне вторгнення на Україну, щоб не дати Директорії можливості посилити там свою владу. Після тривалих вагань Москва 20 листопада 1918 р. санкціонувала створення ще одного Радянського українського уряду. Спочатку його очолював П'ятаков, але незабаром останнього було замінено на Раковського, зрусифікованого болгарина з Румунії. Майже всі важливі посади в цьому уряді

⁵ Для ознайомлення з іншими поглядами щодо відповідальності Симона Петлюри за погроми див.: Hunczak T. A Reappraisal of Simon Petlura in Jewish-Ukrainian relations, 1917—1920; Szaikowsky Z. A Reappraisal of Simon Petlura and Ukrainian-Jewish Relations: A Rebuttal (Jewish Social Studies, 1969, p. 163—213). Б. Вольфе зауважує, що євреї традиційно ставали «на бік великоруської культури проти

належали росіянам. У грудні більшовики вже були готові зробити другу спробу завоювати Україну.

Спочатку більшовицькі війська, якими командував Антонов-Овсієнко, мали в своєму складі кілька червонорядських підрозділів і нерегулярних частин. Однак, як тільки вони посунули на Україну, повстанські формування почали один за одним залишати армію Директорії і приєднуватися до загарбників. З січня 1919 р. більшовики захопили Харків, а 5 лютого увійшли в Київ. Тоді їхні війська налічували 25 000 чол. Однак протягом кількох наступних тижнів, коли до них перейшли два могутні партизанські керівники — Григор'єв і Махно, ця чисельність майже подвоїлася. З їхньою допомогою на початок липня більшовикам вдалося встановити контроль над більшою частиною території України.

Другий Радянський український уряд пробув при владі близько семи місяців і за цей час довів, що, подібно до інших урядів, які намагалися правити Україною, він на всі сто відсотків здатний наробити стільки ж грубих помилок, як і його попередники. Складаючись здебільшого з росіян, євреїв та інших неукраїнських елементів, він намагався здійснювати на Україні таку саму політику, яка проводилася в Росії, без урахування того, чи відповідала вона місцевим обставинам. Російська орієнтація цієї політики особливо яскраво виявила себе під час «хрестового походу за хлібом», як називав його Ленін. Оскільки в 1919 р. російські міста відчували дуже гостру потребу в продуктах харчування, близько 3000 московських і петроградських робітників було відряджено на Україну, щоб збирати хліб і, на зразок того, що робили тут німці роком раніше, застосовувати в разі необхідності силу. Проте більшовики ще й збільшили свою помилку. Вони розгорнули наступ на «буржуазний» принцип «приватної власності», запроваджуючи колективні господарства. Як і слід було сподіватися, ці кроки викликали обурення в середовищі не тільки куркулів, а й середнього селянства.

Уряд Раковського, крім того, відштовхнув від себе ліворадикальну українську інтелігенцію (таку, як боротьбисти) відмовою від вживання української мови в адміністративних справах та ігноруванням потреби в ній у галузі культурної й освітньої діяльності. Коли критика уряду й опір йому посилювалися, більшовики відповіли на це тим, що надали ЧК на чолі з латишем Мартіном Лацісом, якої боялося і яку ненавиділо населення, більше прав у проведенні довільних арештів і страт «класових ворогів». Наслідки цього можна було передбачити: провоювавши на боці нової влади лише кілька місяців, селянські повстанці на чолі з боротьбистами й українськими соціал-демократами повернулися у своїй масі проти більшовиків. Особливо важливі наслідки мав відхід від них у березні великих сил на чолі з Григор'євим і Махном. На початок літа майже все українське село повстало проти більшовиків.

Тоді ж на Україну посунув інший загарбник. У червні білогвардійські армії на чолі з генералом Денікіним розпочали наступ з території Дону і до початку липня захопили більшу частину Лівобережної України. Тим часом реорганізована армія Петлюри атакувала червоних на Правобережжі. Коли опір більшовиків захлинувся, Ленін у середині серпня 1919 р. наказав ліквідувати другий Радянський український уряд, і більшість його членів повернулася до Москви. Згадуючи цей другий протягом двох років крах більшовицької влади на Україні, член ко-

українських селян і невеликої кількості української інтелігенції, яка намагалася створити українську мову і літературу і починала боротьбу за автономний статус своєї культури і своєї землі... Таким чином, більшість євреїв у польських, литовських і українських містах майже несвідомо виявляла тенденцію до опозиційності щодо національно-сепаратистських рухів, які виникли під час розкладу імперії». (Див.: книжку: «Theree Who made the Revolution» — New York, 1964, p. 182—183).

лишнього уряду Мануїльський гірко зазначив: «Кожної весни ми споряджуємо на Україну чергову трупу, яка після гастролей там повертається восени до Москви»⁶.

(Далі буде)

Переклад з англійської *В. С. Горака*.

Очередной отрывок книги О. Субтельного охватывает период правления на Украине гетмана Скоропадского и Директории; концентрируется внимание на одном из наиболее трагических последствий анархии, охватившей Украину, — еврейских погромах; рассказывается о деятельности второго Советского украинского правительства, политика которого, по мнению автора, недостаточно учитывала местные особенности.

⁶ Hunczak T. The Ukraine, 1917—1921.— P. 182—183.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.